

Mettursun, Turdi (2018). "Uygur Türkçesinde Dilbilgisel Zaman İşaretleyicisi Olarak {-i/y} Eki". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 35, s. 893-918.

DOI: 10.21550/sosbilder.387657

UYGUR TÜRKÇESİNDE DİLBİLGİSEL ZAMAN İŞARETLEYİCİSİ OLARAK {-i/y} EKİ

Turdi METTURSUN*

Gönderim Tarihi: Ocak 2018

Kabul Tarihi: Nisan 2018

ÖZET

Yeni Uygur Türkçesinde {-i/y} eki, eylem çekiminde sık kullanılan dilbilgisel zaman işaretleyicilerinden biridir. Bu ek, farklı bağlamlara göre gelecek zamanı, şimdiki zamanı, geniş zamanı ve hatta nadir olarak geçmiş zamanı dahi anlatır. Literatürde bu ek hakkında, işaret ettiği farklı zaman dilimleri göz önünde bulundurularak çeşitli açıklamalar yapılmış ve ek, değişik terimlerle adlandırılmıştır. Ancak çalışmalarda farklı zamanlara gönderme yapmasına neden olan kılınış, zaman belirteçleri gibi etkenler ayrıntılı olarak ele alınmamıştır. Bu çalışmada {-i/y} ekinin tarihsel gelişimine ve Yeni Uygur Türkçesindeki kullanımı üzerindeki çalışmalara kısaca göz atılacak. {-i/y} ekine ilişkin örnek cümleler eylemin kılınış türüne göre sınıflandırılarak anlatılan zaman farklılıkları üzerindeki kılınışın etkileri incelenecek. {-i/y} ekinin anlattığı zamanı belirleyen ve kılınışı etkileyen zaman belirteçleri gibi sözlüksel ve bağlamsal etkenler açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Uygur Türkçesi, {-i/y} eki, zaman, kılınış, zaman belirteci*

* Doktora Öğrencisi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, turdiqara@hotmail.com (Resmi kayıtlarda adı ve soyadı: Tuerdi Marittuersun)

On the Tense Marker {-i/y} in Modern Uyghur

ABSTRACT

Suffix {-i/y} is one of the most used tense markers in modern Uyghur. it is a multi-functional suffix that, in different contexts, can express future, present, aorist and even sometimes past tense. In some studies, different accounts have been given on the functions of this suffix and various terms were used. Although there are some studies that mainly focused on the tense marking function of this suffix, the important factors such as actionality and temporal adverbs, which are essential for expressing different tenses, were not taken into explanations. In this paper, we will, firstly, look back into the historical development of this suffix, and give a short review on previous studies. Then, examples of suffix {-i/y} will be classified according to actionality of verbs, tense expressed by {-i/y} will be analyzed. Other factors, such as temporal adverbs that determine tense and affect actionality, are also considered in analysis.

Key words: *Uyghur Turkish, suffix {-i/y}, tense, actionality, temporal adverbs*

Giriş

{-i/y} eki, Uygur Türkçesinde çok sık rastlanan bir ek olduğu için Uygur Türkçesi üzerine hazırlanmış gramer kitapları ve zaman konusuyula ilgili her çalışmada mutlaka değinilen yapılardan biridir. Bu ek, bir zaman işaretleyicisi olarak farklı bağlamlarda, birbirinden farklı dilbilgisel zamanlara işaret eder. Yani, olayın konuşma zamanına göre farklı zaman dilimlerinde gerçekleşmesini anlatır. Literatürde bu çok işlevli ek için farklı açılardan incelenmesi ve ekin birbirinden ayrı işlevlerine odaklanılmasından ötürü değişik hatta karşıt adlandırmalar ve açıklamalar ortaya çıkmıştır.

Makalede {-i/y} ekinin farklı işlevleri, Çağdaş Uygur edebiyatı yazarlarından Halide İsrail'in "Keçmiş" (Geçmiş) adlı romanında incelenip ekin tarihsel gelişimine kısaca göz atıldıktan sonra literatürdeki adlandırmalar hakkında açıklamalar yapılmıştır. Sonra söz konusu ekin zaman bildirme işlevlerinde gösterdiği farklılıklarına neden olan kılınmış, zaman belirteci vb. sözlüksel ve bağlamsal etkenler değerlendirilerek örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır.

- (1) *Sen bilmeysen, sel çoŋ bolġin, ŧu çaġda bularni öġitimen, muŧu kitablirimni këyin saŋa qaldurimen.* (Keçmiş 296) *Sen bilmezsin, biraz daha büyü, o zaman bunları öġreteceġim, kitaplarımı da sana bırakacaġım.*
- (2) *Men silerniŋ muŧu xaraktirinlarni nahayiti yaxŧi körimen?! (Keçmiş 312)* *Sizin bu karakterlerinizi çok beġeniyorum?!)*
- (3) *Bolupmu Dilmurat baŧ kötürmey kitab oquydu.* (Keçmiş 299) *Özellikle Dilmurat başını kaldırmadan kitap okur.*
- (4) *Axŧam bizniŋ yataqqa ikki xenzu qiz keptu. Qaysibir zavuttin kelduq deydu.* (Keçmiş 274) *Akŧam bizim odaya iki Çinli kız geldi. Bir firmadan geldiklerini söylediler.*

Yukarıda verilen örneklerdeki eylemlerin hepsi {-i/y} zaman iŧaretleyicisiyle çekimlenmiş olsa da her biri deġişik zaman dilimlerinde gerçekleşen olayları anlatmaktadır. (1)'de *bilmeysen* yüklemi *bil-* eyleminin ŧimdiki zamanda sürmekte olduġunu ifade ederken *öġitimen* ve *qaldurimen* yüklemeleri, *öget-* ve *qaldur-* eylemlerinin gelecek zamanda gerçekleşeceġini ifade etmektedir. (2)'de *yaxŧi kör-* eyleminin ŧimdiki zamanda sürmekte olduġu ifade edilmektedir. (3)'te *kitab oqu-* eyleminin geniş bir zaman diliminde tekrarlı gerçekleştiġi ifade edilerek geniş zaman anlatılmaktadır. (4)'teyse *deydu* yüklemi, *de-* eyleminin konuşma zamanından önce, yani geçmiş zamanda gerçekleşmiş olduġunu anlatmaktadır.

Tarihî Geliŧimi ve Biçimsel Oluŧumu

Abduréhim Rahman, Arslan Abdulla Tehur ve diġerleri, {-A/-y} ekinin {v-i<-A/-y(-du<-dur<turur)} birleşik yapısından evirilerek bugünkü duruma geldiġini kaydetmişler. Bu yapının en erken olarak Dîvânu Lugâti't-Türk'te rastlandığını ve Harezmi döneminde yaygınlaşmaya başladığından söz etmişlerdir (Rahman 2014: 113, Tehur vd. 2010: 1730).

Harezmi Türkçesiyle ilgili makalesinde János Eckmann, {-a (-u,-yu) turur + ŧahıs zamiri} yapısını ŧimdiki zaman biçimi olarak tanıtır. Anlamını *ŧimdiki, ŧu andaki eylem* olarak açıklar. Kıŧaş-i Rabġuzi ve Nehcü'l Ferâdis'ten ŧu örnekleri gösterir: “*kanda kaçıp bara turur sän (nereye kaçıp gidiyorsun?) (Rab 12v: 3) Bu evniŋ yıkuġklarını iŧlah kılu turur miz (bu evin*

yıkıklarını tamir ediyoruz) (NF 436: 13)” (2011: 33). Eckmann, bu şimdiki zaman şeklinin 14. yüzyıl metinlerinde henüz oldukça seyrek olduğunu ve 14. yüzyıl metinlerinde geniş zaman yerine kullanılan bu şeklin ilkin Çağataycada genel şimdiki zaman şekli hâline geldiğini belirtir. Londra’daki Kısaş-i Rabguzi yazmasında görülen *yığlay mæn* (*ağlıyorum*), *ohşay sæn* (*benziyorsun*), *işitmây siz* (*işitmiyorsun*) gibi Çağatayca şimdiki zaman şekillerinin Harezmi devrinin diğer metinlerinde bulunmadığından söz eder (2011: 34).

Eckmann, Çağatayca El kitabı’nda *Zarf Eylemlerinden Yapılan Kipler* başlığı altında şimdiki zaman kipi olarak “*eylem tabanı*+*-a/-e/-y (+dur)*+*kişi zamirleri*” yapısını gösterir. Birinci ve ikinci teklik ve çokluk kişilerin genellikle *-dur* eki almadığını belirtir ve şu örnekleri verir: *tapa mæn*, *tapa sæn*, *tapa biz*, *tapa siz*. Olumsuzluk biçimi içinse *almaydur mæn* “almıyorum”, *körünmey sæn* “görünmüyorsun” *éşitmeydürler* “işitmiyorlar” örneklerini gösterir (2017: 129–130).

Görüldüğü gibi, asıl biçimi {-a (-u,-yu) turur + şahıs zamiri} olan bu yapının kullanımı, Harezmi döneminde yaygınlaşmaya başlar. Zamanla yapıyı oluşturan *turur* birimi *dur* biçimine gelir. Çağatay Türkçesi dönemine gelindiğinde birinci ve ikinci kişilerde *dur* (*turur*) erir, yalnız üçüncü kişide {-*dur*} kullanılır.

20. yüzyılın ortalarına kadar {-a/-e} ekinin daralmış hâli olan {-i} biçiminin henüz tam olarak yaygınlaşmamış olduğu görülür. *Yalkan* gazetesinin 1947 yılı 10 Temmuz’unda çıkan ilk sayısında *häräkät qilidu*, *dävät qilidu*, *kürüş qilidu*, *qarşi turidu*, *tärşidu*, *orun beridu*, *täkdirläşni izdidu*, *tärşidur*, *qarşi turidur* gibi örnekler (bk. Habibe Yazıcı Ersoy 2008: 663–665); 13 Temmuz’daki 2. sayısında *anlaymiz*, *ispatlaydur*, *yoqalmaydur*, *körimiz*, *basmaydur*, *yaşitidur* gibi örnekler (bk. Yazıcı Ersoy 2008: 417–418) rastlanırken, 22 Eylül 1947 tarihli *Erk*¹ gazetesinde *tuğduradur*, *isteydurler*, *bola’aladur*, *birleşedur*, *k’eltüredur* gibi {-a/-e} ekinin ünlü daralmasına uğramadığı örnekler rastlanır. Üçüncü kişide kullanılan {-*dur*}

¹ *Erk* gazetesinin bu sayısından bir sayfa, *Erkin Asiya Radi’osu* haber sitesinde 1 Şubat 2016 tarihli, “Altay neshriyatı’ning dunyagha kelginige 70 yil boldi” başlıklı yazıda ek olarak verilmiştir. (Erişim: 28 Ocak 2018).

eki ise *Yalkın*'daki örneklerin bir kısmında *r* ünsüzünün düşmesiyle {-*du*} biçimine gelmiştir.

Çağdaş Uygur Türkçesinde bu ek, ünsüzlerin sonuna {-*i*} olarak eklenir. Ünlülerin sonundaysa tamamıyla eriyerek aslen yardımcı ünsüz vasfında olan {-*y*} ile işaretlenir. Üçüncü kişide *turur* (-*dur*)'un kalıntısı {-*du*} ile beraber {-*i/y-du*} biçiminde kullanılır (Örneğin, *kél-i-men*, *oqu-y-sen*, *két-i-du*).

Uygur Türkçesinde Zaman İşaretleyicisi Olarak {-i/y} Eki

{-i/y} eki, eklendiği eylemin ifade ettiği hareketi bağlam değişikliğine göre zaman çizgisi üzerindeki her zaman dilimine yerleştirme imkânı sağladığı için Çağdaş Uygur Türkçesinde en çok rastlanan kip biçimi hâline gelmiştir. Uygur Türkçesi üzerine hazırlanmış gramer kitapları ve zaman kategorisiyle ilgili çalışmalarda sıklıkla gelecek zaman eki olarak; kimilerine göre de şimdiki- gelecek zaman eki veya geçmiş dışı zaman eki olarak birbirinden farklı terimlerle adlandırılmaktadır. Bu ek üzerindeki farklı görüşler şöyledir:

Abduveli Qaydarov ve diğerleri bu eke, şimdiki zaman başlığı altında yer verir. -*A(e/y)* ekiyle çekime girip sonra kişi ekleri alan eylem biçimlerinin daha sonlanmamış, hâlen devam etmekte olan hareketi anlattığında şimdiki zamanı ifade ettiğini kaydeder. Gelecek zaman başlığı altında yine bu ekin şimdiki zaman biçimi olmasına rağmen eylemin leksik anlamı veya kontekste bağlı olarak gelecek zamanı da anlatabileceğinden söz eder (1983: 311–320).

Emir Nadzhipovich Nadzhip, çalışmasında söz konusu eki, *present-future tense* olarak değerlendirir (Nadzhip, 1971: 123).

Zhao Xiangru ve Zhu Zhining, bu eki *şimdiki- gelecek zaman eki* olarak adlandırır. Şimdiki- gelecek zamanın, şimdiki zamanı ve gelecek zamanı anlatması dışında bazen geniş zamanı da anlatabildiğini; bu farklılıkların çoğu durumda belirli bir dil ortamına (kontekste) dayanılarak belirleneceğini bildirir. Belirli şartlarda çoktan gerçekleşmiş olay, durum veya kişi hayatı hikâyeye biçiminde anlatıldığında geçmiş zamanı da ifade edebildiğini kaydeder (1985: 86–88).

Hemit Tömür, zaman bakımından geçmiş ve şimdiki zaman olmak üzere iki, hâlde (görünüşle) beraber dokuz çeşit olarak sınıflandırdığı hâl-

zaman biçimleri arasında {-i/y} ekini {-(X)r} ekiyle beraber “*vastisiz bayan meylideki pütmişgen hazırqi zaman hever şekli*” (vasıtasız beyan kipindeki bitmemiş şimdiki zaman yüklem biçimi) olarak adlandırır (1987: 299). Yi Kunxiu ve Gao Shijie de aynı görüşü savunur (1998: 246–348).

Sultan Mahmut Kaşgarlı, söz konusu eki, gelecek zaman başlığı altında değerlendirir. Geniş zaman başlığı altındaysa {-i/y} ekinin üçüncü kişi kullanım biçimi olan {-i/y-du}’daki {-du} birimini bir geniş zaman eki olarak gösterir ve şöyle açıklar: “-du (*durur*): bu ekin eski Türkçedeki -durur’dan geldiği bilinmektedir. Yeni Uygur Türkçesinde -du eki çok yönlü fonksiyona sahip olup onun bu fonksiyonlarından biri de geniş zaman eki olarak vazife göstermektedir” (1992: 161–166).

Hülya Kasapoğlu Çengel, {-i/y} ekini gelecek zaman eki olarak tanıtır ve farklı işlevlerini şöyle sıralar: “1. Bu zamanın asıl fonksiyonu bir hareketin gelecekte olacağını bildirmektir. 2. Bazı metinlerde bu ekin çoğunlukla geniş zamanı ifade ettiği görülür. 3. Aynı metinlerde bu gelecek zaman ekinin şimdiki zaman fonksiyonlarında kullanıldığına da rastlanır. 4. Bir metinde gelecek zaman emir fonksiyonunda kullanıldığı da görülür” (1998: 59–63).

Cheng Shilinag ve diğerleri, {-i/y} ekini *hazırqi-kèler* (şimdiki-gelecek) zaman eki olarak adlandırarak çeşitli anlamlardaki kullanımlarını şöyle sıralamıştır: “1. İş ve olayın konuşma zamanında daha başlamamış olması ve sonraları gerçekleşeceğini anlatır. 2. Bir nesnel gerçeği anlatır. 3. Sık sık gerçekleşen eylemleri veya konuşma zamanından önce başlayıp, şimdi de devam etmekte olan eylemleri anlatır. 4. Hikâye anlatımında bu şimdiki-gelecek zaman eki konuşma zamanından önce gerçekleşen eylemleri de anlatabilir” (1996: 340). Bu kullanımlar sırasıyla söz konusu ekin gelecek zaman, geniş zaman, şimdiki zaman ve geçmiş zaman işlevlerini ortaya koymaktadır.

Habibe Yazıcı Ersoy, {-i/(du, di)}/{-y(du, di)} ekini gelecek zamanın 1. tipi olarak adlandırır. Ekin işlevini “*gelecek zamanda yapılması planlanan, istenen iş, oluş ve hareketleri ifade etmek için kullanılmakla beraber, zaman zaman geniş zamanı da ifade etmektedir*” (2007: 392) biçiminde açıklar. Bu ekle *tur-*, *yür-*, *otur-* yardımcı eylemlerinin oluşturduğu analitik yapının şimdiki zamanı ifade ettiğinden de söz eder (2007:390).

Nesrulla Yolboldi, eki *iniq kelgüsi zaman* (belirli gelecek zaman) olarak (1980: 187–188); Arslan Abdulla Tehur ve diğeri, *kelgüsi zaman xever rayi* (gelecek zaman bildirme kipi) olarak (2004: 350); Abdükérim Baqi, *kélidigan zaman éniq xever péili* (gelecek zaman belirli bildirme eylemi) (1983: 126), Turdi Ehmet ve diğeri ise *iniq kelgüsi zaman xever meyli* (belirli gelecek zaman bildirme kipi) adıyla (1989: 274) bir çeşit gelecek zaman eki olarak değerlendirirler ancak ekin gelecek zaman işlevi dışındaki işlevlerine değinmezler.

Levent Doğan (2016: 124–25), Rıdvan Öztürk (1994: 80), Ahmet Buran ve Ercan Alkaya (2014: 113) da {-i/y} ekini Uygur Türkçesindeki gelecek zamanı anlatan eklerden biri olarak gelecek zaman başlığı altında değerlendirir.

Litip Tohti, Altay dilleri zaman kategorisinin geçmiş zaman ve geçmiş dışı zamandan oluştuğunu, Uygur Türkçesindeki geçmiş zaman işaretleyicisinin {-Di}, geçmiş dışı zaman işaretleyicisinin ise {-i/y} olduğunu belirtir (2004: 129; 2012: 304). Litip Tohti, geçmiş dışı zaman ekinin kontekste bağlı olarak şimdi ve gelecek olarak iki zamanı anlatabildiğini de ortaya koyar (2012: 304–306).

Arslan Abdullah Tehur ve diğeri, görüşlerini “{-i/y (du)} biçiminin ifade ettiği zaman anlamları farklı bağlamlara göre farklı zaman dilimine ait hareketleri ifade edebilir. O şimdiki zamanı, gelecek zamanı ve şimdi-gelecek zamanı ifade edebilir. O yüzden bu biçimin ‘şimdiki zaman’ veya ‘gelecek zaman’ ya da ‘şimdi-gelecek zaman’ olarak adlandırılması onun ifade ettiği gramer anlamlarını tam olarak açıklayamaz.” (2010: 1698) biçiminde belirtir ve Litip Tohti’nin ortaya koyduğu ‘gayri geçmiş zaman’ adlandırmasını benimserler. Fakat ekin özelliklerini sıralarken geçmiş zamanı anlatabilme özelliklerinden de söz ederler.

Zaman Eklerinin Çok İşlevliliği ve İşlev Farklılığına Neden Olan Etkenler

Bu ekin dilbilgisel zaman anlatma işlevinin geniş olması ve farklı bağlama göre değişik zaman değeri kazanmasından ötürü yukarıda sıralandığı gibi literatürde birbirinden çok farklı olan görüşler ortaya çıkmıştır. Kimileri *gelecek zaman* eki kimileri *şimdiki zaman* eki olarak adlandırırken bazı

araştırmacılar *geniş zaman* eki terimiyle verir. Bazıları da buna *şimdi-gelecek zaman* eki der. Kerime Üstünova, “*Zaman konusunun karmaşıklığı, tartışmaları da beraberinde getirir. Nitekim zaman kodlayıcılarının konumları, zaman inceleme yöntemleri vb. konuların sorgulanması kadar zaman eklerinin adlandırılması da Türklük bilgisindeki tartışmalardan birini oluşturur*” (2016: 128) sözleriyle konunun tartışmalı konumuna dikkat çeker. Son dönemde yapılan araştırmalarda {-i/y} eki, geçmiş zaman eki {-Di}’nin karşıtı niteliğinde -üstlendiği işlevlerinin tümünü kapsayabildiği sanılan bir terimle- *geçmiş dışı zaman* işaretleyicisi biçiminde yaygın olarak kabul edilir. Böylelikle daha öncelerdeki terim karmaşası ve görüş çelişkileri kısmen ortadan kaldırılmış bulunur. Ancak {-i/y} ekinin belirli şartlarda geçmiş zamanda gerçekleşen olayları anlatmakta da kullanılabilmesi, ona verilmiş olan *geçmiş dışı zaman* teriminin de tüm işlevlerini kapsayıcı bir nitelikte olmadığını düşündürür. Nitekim Kerime Üstünova, eklerin işlevlerine bakılmaksızın adlandırılmasının sıkıntı yaratabileceğini belirtir: “*Zaman eklerine kalıcı adların verilmesi, anlamsal işlevlerinin göz ardı edilmesi, eklerin çok işlevliliğinin zaman kayması olarak görülmesi, zaman anlatan pek çok yapının zaman ekleri sınıflandırmasına dâhil edilmemesi, en fazla sorgulanan konulardandır.*” (2016: 128). Bu durumun en belirgin gerekçesi, yani zaman ekinin bağlam içinde değerlendirilerek adlandırılma zorunluluğu, Kerime Üstünova tarafından şöyle ortaya konur: “*Dilimizde biçimleri aynı, işlevleri farklı eklerin var oluşu iyi bilinen çok önemli özelliklerden biridir. Öyleyse her eki, ait olduğu bütün içinde ele alıp değerlendirmek gerekir. Çünkü dil birimleri, varlık nedenlerini diğer dil birimlerine borçlular.*” (2004: 175). Çok işlevli olan {-i/y} eki üzerindeki araştırmalara bakıldığında, onun bulunduğu bağlama göre farklı zaman dilimlerine işaret etmesine yol açan bağlamsal etkenler ve nedenleri üzerinde ayrıntılı bir çalışma bulunmadığı görülmektedir. Söz konusu ek üzerindeki birbiriyle çelişen görüşler ve adlandırma sorununun çözümü için bağlamlara göre değişen işlevlerinin tek tek ele alınması gerekmektedir.

Uygur Türkçesinde {-i/y} ekinin anlattığı zamanın belirginleşmesinde onun eklendiği eylemin kılınış özelliği ve cümledeki zaman belirteçleri gibi etkenler oldukça önem taşımaktadır. Qeyser Exmet (2011) de Uygur Türkçesindeki eylemlerin kılınış özelliğini ele aldığı doktora tezinde farklı kılınış özelliğine sahip eylemlerin {-i/y} ekiyle çekimlendiğinde farklı

zamanları ifade ettiğine değinse de zaman konusu üzerinde ayrıntılı olarak durmaz. Hasene Aydın (2016a: 33; 2016b: 1721) da Türkiye Türkçesinde eylemin kılınış özelliğinin zamana olan etkisinden söz eder: “*Zaman ekleri değerlendirilirken kılınış, görünüş, kiplik kavramlarından da yararlanmak gerekmektedir. Örneğin {-yor} ekinin, kılınış özelliği olarak bitiş bildiren bir eyleme geldiğinde gelecek zamanı anlattığı görülür (ölüyor, kaybediyoruz vb.) ...*” (2016b: 1721).

Zaman, eylemin kılınış türüne göre farklılık göstermekle birlikte, zaman ve kılınış her ikisi de başka farklı koşullardan etkilenebilir. Bunu Kerime Üstünova, “*Asıl zaman bildirme, yani zamanı dilimleyerek darlaştırma ve netleştirme işlevi, zaman ifade eden birimlerle sağlanmaktadır. Türkçede zaman ifade eden sözcükler de, etkin bir anlatım sağlayacak ölçüdedir.*” (2005: 187–201) sözleriyle; Hatice Şahin, “*Zaman belirleyicilerinin aktardığı zaman kavramı, zaman eklerinin sınırını belirler.*” (2006: 220) sözleriyle ifade ederler. Ahmet Karadoğan, “*Kılınış birliği oluşturan bir fiil tabanı ilk kılınışını daha da pekiştirebileceği gibi kılınış birliğinde kendisine bağlanan veya kendisinin bağlandığı diğer kelimelerin ya da birliklerin etkisiyle kılınış değiştirip başka bir kılınış tipine geçebilir. Özellikle fiil tabanına bağlanan zaman belirteçleri ve zarf- filler fiilin kılınış tipi üzerinde etkililer*” (2009: 41) ifadesiyle zaman belirteçleri başta olmak üzere diğer bağlam etkenlerinin kılınış etkilediğini vurgular.

“Keçmiş” romanında rastlanan örneklerde, eylemin kılınış özelliği ve zaman belirteçleri gibi zaman ifade etmeye yarayan farklı etkenler nedeniyle {-i/y} ekinin, daha çok gelecek zamanı anlatmak üzere, geniş zaman, şimdiki zaman hatta geçmiş zaman gibi birbirinden farklı olan zaman dilimlerine gönderme yapabildiği gözlenmiştir.

{-i/y} ekinin dilbilgisel zaman anlatımındaki farklı işlevlerinin açıklanmasında kılınış bakımından aşağıdaki sınıflandırmadan yararlanılacaktır.

Kılınış Türleri

Eyüp Bacanlı, kılınış üzerinde daha önce çalışanlardan Zeno Vendler, Lars Johanson ve Carlota S. Smith’in kılınış tasniflerini birleştirmiş ve

Türkçedeki eylemlerin leksemde gösterdiği kılınış özelliklerine göre aşağıdaki tablodaki tasnifi önermiştir (2014: 63–64):

dönüşümsüzler ²			dönüşümlüler		
hâller	Faaliyetler	tek kerelikler	başlangıç dönüştümlüler	bitiş dönüştümlüler	
				başarılar	erişiler
—	~~~~	.	(~)×—	~×	×
durağan	dinamik	dinamik	dinamik+durağan	dinamik	dinamik
sürekli	sürekli	süreksiz	Sürekli	sürekli	süreksiz

Aşağıda Bacanlı'nın kılınış tasnifi önerisi baz alınarak Uygur Türkçesindeki eylem kılınışının {-i/y} ekiyle ifa edilen dilbilgisel zamana gösterdiği etkisi veya uyumluluğu; faaliyet eylemleri, başlangıç dönüştümlü eylemler, hâl eylemleri, başarı eylemleri ve erişil eylemleri başlıkları altında incelenecektir. {-i/y} ekiyle çekimlenmiş olan farklı kılınış türündeki eylemlerin gerçekleşme zamanları tespit edilmeye çalışılacaktır. Gerek duyulduğunda zaman belirteçleri gibi etkenlerin eylemlerin kılınış değerini değiştirmesi ve gerçekleşme zamanının belirlenmesiyle ilişkili fonksiyonlarına da değinilecektir.

² **Dönüşümsüzler**, herhangi bir kritik dönüşüm noktasından yoksun olan eylemleri gösterir (Bacanlı, 2014: 47). Hâller, durağan görünümlüdür ve değişim içermezler (Bacanlı, 2014: 44). Örneğin, yaşa-, düşün- vb.. Faaliyetler, herhangi bir hedefe işaret etmeksizin belirsiz bir süre devam ederler (Bacanlı, 2014: 44). Örneğin, oku-, yürü-, konuş-, oyna- vb.. Tek kerelikler kritik bir bitişe işaret etmeyen ve sonuç bildirmeyen anlık eylemlerdir. Örneğin, zıpla-, öksür-, tep-, hapşır- vb.. **Dönüştümlüler**, bir kritik sınıra sahip eylemlerdir: Başlangıç dönüştümlüler, hem başlangıç nitelikteki bir dönüşümü ve hem de onu takip eden sonuçsal bir hâli içerir (Bacanlı, 2014: 49). Örneğin, saklan-, inan-, bil-, benze- vb.. Bitiş dönüştümlüler, kritik bir bitiş sınırına sahiptirler (Bacanlı, 2014: 48): Başarılar- bir süreklilik bildiren ama sürecin sonunda bir hedefe işaret eden eylemlerdir (Bacanlı, 2014: 45). Örneğin, gel-, öğret-, hazırla-, yap- vb.. Erişiler ise anlık eylemlerdir (Bacanlı, 2014: 45). Örneğin, ver-, al-, başla-, koy- vb.

{-i/y} Ekinin Hâl Eylemleriyle Kullanımı

Hâl eylemleri, herhangi bir değişimden ve süreçten yoksun eylemlerdir. Duygu, bilinç ve durum ifade ederler. Qeyser Ehmet'e göre hâl eylemine zaman işaretleyicisi {-i/y} eklendiğinde cümle şimdiki zamanı ifade eder (2011: 119-120). Hâl eylemleri, {-i/y} ekinin sahip olduğu sınırlar arası bakış açısından bakıldığında bitiş sınırı belirlenmediği için geniş bir zaman dilimine yayılım gösterir. Durağan olmasından dolayı da konuşma zamanında süreğenliğini koruyan bir durumu anlatmaya elverişlidir. Bu nedenle ilişkili örnekler genellikle odaklılığı yüksek olmayan şimdiki zamanı ifade etmektedir.

Şimdiki Zamanı İfade Eden Örnekler:

- (5) *Dunya bizniñla emes, uniñda her türlük adem **yaşaydu.** (Keçmiş 372)* *Dünya sadece bizim değil, onda her çeşit insan yaşıyor.*
- (6) *Bu ayvan saraylar közümge zindan **körünidu,** mavu altun - kümüşler qénimni şoravatqandek **tuyulidu.** (Keçmiş 200)* *Bu saraylar gözüme zindan gibi görünüyor. Bu altın, gümüşler bana kanımı emiyor gibi geliyor.*
- (7) *Béşiyñi yeydiğan taz, némeñge **hal tartisen,** xep toxtap tur... (Keçmiş 121)* *Allah'ın belası kel, çok kendini beğeniyorsun. Gün gelir ...*
- (8) *Toxtap tur, némançe **aldıraysen?** Men téxi toy qılışni oylaşmidim. (Keçmiş 236)* *Dur biraz, niye acele ediyorsun? Evlenmeyi düşünmedim daha.*
- (9) *Zumret'ni özige qaritivalsa Zeynep'tin derdi çiqidiğandek, uni xuş qilişnıla **oylaydu.** (Keçmiş 136)* *Sanki Zumret'i kendine bağlarsa Zeynep'ten öcünü çıkarabilecek gibi, onu memnun etmeyi düşünüyor.*

Hâl eylemleri, kılınış bakımından durağan bir süreklilik ifade ettiği için {-i/y} eki, bu çeşit eylemlere eklendiğinde kendi başına şimdiki zamanı anlatabilir. Süreklilik görünüşü işaretleyicisi olan *-(X)vat* ekine ihtiyaç duymaz.

Qeyser Exmet, hâl eylemlerine *-(X)vat* ekinin eklenemeyeceğini söyler. Bunun istisnası olarak *yaşamak* anlamındaki *tur-* eylemine *-(X)vat*'in eklenebildiğinden ve bu durumda eylemin kısa sürekliliğinin ifade edildiğinden söz eder (2011: 120). Başka bir değişle, bu ekin eklenmesiyle hâl eylemleriyle şimdiki zamanı anlatmak için doğrudan {-i/y} eklenir. Eğer belirli şartlarda süreklilik görünüşü işaretleyicisi olan *-(X)vat* eki de eklenirse

bakışın odaklılığı artar ve cümlede ifade edilen durumun kısa süreyle geçerli olduğu vurgulanmış olur.

(10) *Men hazır nahayiti yaxşı yaşavatimen. Şu an çok iyi yaşıyorum.*
(Keçmiş 321)

Yukarıdaki örnekte *yaşa-* eyleminin gerçekleşmesinde vurgulanmış olan zaman dilimi, *hazır* kelimesinin de öne çıkardığı gibi konuşma zamanını kapsayan bir süredir. Bu çekimde *yaşaymen* biçimine göre göreceli kısa bir zaman söz konusudur.

Gelecek zamanı ifade eden örnekler:

{-i/y} ekiyle çekimlenmiş hâl eylemleri çoğunlukla şimdiki zaman ifade etmekle birlikte ait olduğu bağlama göre nadir olarak gelecek zamanı ifade eden örneklere de rastlandı:

(11) *Ayal kişiğe yalğuz yaşaş gunah Kadının yalnız yaşaması suç değil emestu? Qanunğa xilap emestu? He, undaq ya? Yasa dışı da değil? Öyleyse ben bolsa men yalğuz yaşaymen.* (Keçmiş 318) *yalnız yaşayacağım.*

Yukarıdaki örnekte '*undaq bolsa*' (öyleyse) kelimesiyle söz konusu eylemin geleceğe yönelik bir niyet olduğu anlaşılır. Aynı anda eylemin kılımsız değeri de durağanlığını kaybederek dönüşümlülük kazanmış gibi anlam sergilemektedir.

{-i/y} Ekinin Ön Dönüşümlü Eylemlerle Kullanımı

“Ön dönüşümlü fiillerde ‘kritik nokta’ olayın başlangıcındadır. Bu tip fiillerde birincisi sonlu ve dinamik, ikincisi ise sonsuz ve durağan olmak üzere bir birini takip eden ve ikincisi birincisinin sonucunu gösteren iki olay vardır” (Johanson 2000, Karadoğan 2009: 18’den). “Ön dönüşümlü fiillerin bazılarında fiil tabanının çekimlendiği zaman da ‘sürek’teki olaya vurgu yapılabilmektedir. Özellikle ‘ön sınır’daki olay ‘anlık’ olduğu fiiller şimdiki zamanda çekimlendiğinde ‘sürek’teki olayı anlatmaktadır” (Karadoğan 2009: 58). {-i/y} eki de ön dönüşümlü eylemleri dönüşümsüzleştirerek onlara kılımsız bakımından hâl eylemleriyle aynı özelliği verir. Büyük çoğunlukla şimdiki zamanı ifade eder:

- (12) – *Néme dédiñ? Méniñ kimlikimni bilemsen, dep baqe qéni? – Bilimen, Nemet taz dégen sili şu. (Keçmiş 188)* – *Ne diyorsun? Kim olduğumu bilmiyor musun, söyle bakalım? – Biliyorum, kel Nemet sizsiniz.*
- (13) *Sen bilisen, bu şeirlarni men şunçilik yaxşı körimen ... (Keçmiş 396)* *Biliyorsun, bu şiirleri o kadar beğeniyorum ki ...*
- (14) *Néminiñ süritidu bu? Pereñlerniñ xétiğimu ya süretkimu oxşımaydu? (Keçmiş 178)* *Neyin resmidir bu? Frenklerin yazılarına da resme de benzemiyor?*
- (15) *Barmisam ömürlük puşaymanğa qéliştin qorqimen? (Keçmiş 398)* *Gitmezsem ömrüm boyu pişmanlık duymamdan korkuyorum.*
- (16) *XiaoWang, men sizniñ ehvaliñizni bilimen. Maña teqsim qilip bergen öyde siz olturuñ. (Keçmiş 355-356)* *Xiao Wang, sizin durumunuzu iyi biliyorum. Bana ayrılan evde siz oturun.*

Yukarıdaki örneklerde eylemler ön dönüşümlüdür. Hepsi şimdiki zamanı anlatmaktadır. Ancak çeşitli etkenlerle kılınmış değerine farklı vurgular yapılması ve değişikliğe uğramasıyla farklı zamanları da anlatabilir.

Başka zamanları ifade eden örnekler:

Ön dönüşümlü eylemler {-i/y} ekiyle çekimlendiğinde bağlama göre gelecek ve geniş zamanları da ifade edebilir. Örneğin,

- (17) *hemme yerni kolap oyman - çoñqur Her yer kazılmış, çukurlar qilivetken tursa, men nede uxlaymen? (Keçmiş oluşmuşken nerede uyuyacağım? 328)*

Yukarıdaki örnekte, *uxla-* eylemi ön dönüşümlüdür. {-i/y} çekiminden daha etkili olan diğer anlam ilişkileri (konuştuğuna göre uykuya daha başlamamış olması) nedeniyle eylemin ön evresinde bulunan kritik sınırından daha aşılmamış olduğu anlaşılır. Dolayısıyla eylemin dönüşüm noktasına vurgu yapılmaktadır. Aynı nedenle bu örnek kesin olarak gelecek zamanı anlatmaktadır.

(18) *Bıçare, etidin keçkiçe yalğuz yatıdu. Zavallı daima yalnız yatar.*
(Keçmiş 145)

Örnekte *etidin keçkiçe* (daima) zaman belirteciyle alışkanlık durumunun olduğundan bahsedilir. Buradaki süreklilik belirteci *etidin keçkiçe*, başlangıç dönüşümlü olan *yat-* eylemini dönüşümsüzleştirir. Dolayısıyla örnek cümle geniş zamanı anlatır.

{-i/y} Ekinin Faaliyet Eylemleriyle Kullanımı

Qeyser Ehmet, Uygur Türkçesindeki faaliyet eylemlerine {-i/y} eki eklendiğinde ekin, normalde gelecek zamanı veya geniş zamanı ifade ettiğinden söz eder (2011: 89). “Keçmiş” romanında rastlanan {-i/y} zaman işaretleyicisiyle çekimlenmiş olan faaliyet kılınlı eylemler genellikle geniş zamanı anlatmaktadır. Farklı zaman belirteçleri gibi bağlam ilişkilerinin etkileriyle bazen gelecek zamanın da ifade edildiği görülür.

Geniş zamanı anlatan örnekler:

- (19) *Zörür tépilğanda bizni aldap işqa O, gerektiğinde bizi kandırarak sélişnimu bilidu hem biz üçünmu sözleydu.* çalıştırmasını bilir ve gerektiğinde (Keçmiş 293) *bizden yana da konuşur.*
- (20) *Şuğa, uniñdin özümni qaçurup O yüzden ondan her zaman kaçınıyorum. yürimen.* (Keçmiş 394) *Zeynepxan sadece tarlalarla değil, hayvanlarla da konuşur.*
- (21) *Zeynepxan étiz bilenla emes, mal - Abduğeni axun'un babası hâlâ varan bilenmu sözlişidu.* (Keçmiş 284) *hayatta. Çocuğundan baba sorumlu olur.*
- (22) *Abduğeni axunniñ tapqan dadisi Abduğeni axun'un babası hâlâ téxi hayat, bala déğenni dada başquridu.* (Keçmiş 131) *olur.*
- (23) *Xotun ikkimiz bağvençilikmu Karımla beraber bahçıvanlık da qilimiz. Közetçilikmu qilimiz, u yer, bu yaparız, bekçilik de yaparız. Oradan yerdin her qaysiliridek méhman kélip qalsa, buradan sizin gibi misafirler gelirse yataq - tamiqidin xever alimiz.* (Keçmiş 258) *sorumlu oluruz.*

Yukarıdaki örneklerde, zaman belirlenirken zaman belirteçleri veya başka bağlam ilişkilerinin değişikliğe uğratan herhangi bir etkisi bulunmadığı görülür. Hatta bağlama dayanmaksızın bile {-i/y} eki, anlatılmakta olan olayın

gerçekleşmesinin alışkanlık biçiminde geniş zamanda gerçekleştiğini düşündürebilir.

Aşağıda verilen aynı tip örneklerde de {-i/y} eki ile geniş zaman anlatılmaktadır. Bu geniş zaman anlamı, sıklık, tekrar ve alışkanlık ifade eden zaman belirteçleri tarafından da belirtilmiş ve vurgulanmış bulunmaktadır. Aynı zamanda o zaman belirteçleri, eylemlerin dinamik olma özelliğini korur veya vurgular.

(24) *Altungül Zumret'ke bek amraq, da'im uni yétiplela yüridu.* (Keçmiş 163) *Altungül, Zumret'i sevdiğinden onu daima yanında tutar.*

(25) *Sa'etni toşquzalmay künde magizin arilaymen.* (Keçmiş 299) *Mesaimi dolduramayıp her gün mağaza dolaşırım.*

(26) *Rast, sizgimu tes. Xanqiz da'im gépiğizni qilidu.* (Keçmiş 354) *Size de gerçekten zor. Xanqiz daima sizden söz eder.*

(27) *Cénim aka, maqul déğine, künde çüşte qoyidiğan çaşqan bilen ördek karton filimini senmu körisenğu?* (Keçmiş 309) *Canım abim, lafımı dinle, her gün öğlen yayınlanan 'fare ile ördek' çizgi filmini sen de izliyorsun ya.*

Gelecek zamanı anlatan örnekler:

Eylem tabanı faaliyet kılınlı olan eylemler; çeşitli bağlam ilişkilerinin etkisiyle sonsuzluk, sınır vurgulamazlık (dönüşümsüzlük) anlatan özelliklerinin sınırlandırılmasıyla kılınlı bakımından dönüşümlüler grubuna geçebilir. Bu durumda olan aşağıdaki örneklerde gelecek zaman anlatılmaktadır:

(28) *Pat arida bir mehbusqa aylinip, Tarim çöllükide 20 yıl emgek qilisen.* (Keçmiş 295) *Çok yakında bir mahpusa dönüşüp Tarım çölü'nde 20 sene çalıştırılacaksınız.*

(29) *Bügündin tartip kapiratsiye - papiratsiye dégenge yéqin yolimaysen, étizğa çıqmay qoy baqisen.* (Keçmiş 132) *Bundan böyle kooperatif gibi şeylerle uğraşmayacaksınız, tarlaya gidip koyun güdeceksin.*

(30) *Xatircem bol, men uniñ bilen körüşüp nesihet qilimen.* (Keçmiş 317) *Endişelenme, onunla görüşüp nasihat edeceğim.*

(31) *Bizmu kopiratiptin çıqıp kétimiz. Menmu yerimni özüm tériymen!* (Keçmiş) *Biz de kooperatiften ayrılacağız. Ben de tarlamı kendim ekeceğim.*

(32) *Pikriylarni çoqum oylışimiz, Önerilerinizi muhakkak düşüneceğiz. xatircem boluylar. (Keçmiş 338) Emin olunuz.*

Örneklerde {-i/y} zaman işaretleyicisiyle çekimlenmiş olan yüklem, kılınış içeriği bakımından faaliyet bildiren eylemlerdir. Bu örneklerin tümü, konuşma anından sonra gerçekleşecek olayları anlatmaktadır. (28) ve (29) numaralı örneklerde *arida (yakın gelecekte), buniñdin tartip (bundan böyle)* gibi zaman belirteçleri de gelecek zamanın belirlenmesi için etkili işlevler görmektedir. (30), (31) ve (32) numaralı örneklerde geleceği ifade eden bağlam ilişkilerinin etkileriyle söz konusu eylemlerin geleceği anlatmakta olduğu anlaşılmaktadır.

Eyüp Bacanlı, “Az sonra, birazdan, çok yakında gibi zarflar da kritik bir sınırı ima eder” (2014: 68) diyerek geleceğe yönelik belirteçlerin dönüşümlüleştirici özelliğini imler. Yukarıdaki örneklere bu açıdan bakıldığında zaman belirteçleri ve diğer bağlam etkilerinin, cümlelerdeki faaliyet eylemlerinin sınırlarını vurgulayıp dönüşümlü kılınış birliği oluşturduğu anlaşılmaktadır.

{-i/y} Ekinin Tek-Kerelik Eylemlerle Kullanımı

Tek kerelikler, “*sürekli olmayan faaliyetler veya atelik fiiller*” olarak nitelenebilir (Smith, 1991, Bacanlı, 2014: 58’den). “*Tek-kerelikler, kılınış belirleyicilerinin, zarfların ve bitmemiş görünüş şekillerinin etkisiyle bir faaliyete dönüşür*” (Bacanlı, 2014: 58). {-i/y} eki, görünüş bakımından bitmemişlik ifade ettiği için, tek-kerelik eylemler bu ekle çekimlendiğinde faaliyet eylemleri gibi işlev gören çarpımlı faaliyetlere dönüşür. Başka bir etkenin bulunmadığı yalın cümlelerde ise olayın geniş zamana ait olduğunu bildirir. Gelecek zamana gönderme yapan zaman belirteçleri ve başka etkenlerin araya girmesiyle gelecek zaman da anlatabilir. Tek-kerelik eylemlerin sayısı oldukça az olduğundan “Keçmiş” romanında bunlara rastlanmamış ve aşağıdaki örnekler oluşturulmuştur:

- (33) a. *Men yöttilimen.*
b. *Men daim yöttilimen.*
c. *Men birazdin kéyin yöttilimen.*

- a. *Ben öksürürüm.*
b. *Ben daima öksürürüm.*
c. *Ben birazdan öksürürüm.*

- (34) a. *O arqan sekreydu.*
b. *O daim arqan sekreydu.*
c. *O birazdin kéyin arqan sekreydu.*

- a. *O ip atlar.*
b. *O daima ip atlar.*
c. *O birazdan ip atlayacak.*

Yukarıdaki örneklerin *a* maddelerindeki cümleler geniş zamanda alışkanlık olarak tekrarlanan olayları düşündürür. *b* maddelerindeki örnekler de kılınış içeriğinin değişmesiyle geniş zamanı anlatır. Üstelik zaman belirteci *daim* (daima)'in etkisiyle geniş zaman anlamı netleştirilmiştir. *c* maddeli örneklerdeyse zaman belirteci *birazdin kéyin* (birazdan)'in etkisiyle eylem, kılınış bakımından dönüşümlü olma özelliği kazanmış bulunmaktadır. Böylelikle olayın gelecek zamanda gerçekleşeceği anlaşılmaktadır.

{-i/y} Ekinin Başarı Eylemleriyle Kullanımı

Başarı eylemleri, bir süreç sonunda bir dönüşümü gerçekleştiren bitiş dönüşümlü eylemlerdir. Kılınış içeriği, bir faaliyet evresi ve bir dönüşüm noktasından oluşur.

Qeyser Ehmet, başarı eylemlerine $\{-i/y\}$ eki eklendiğinde eylemin gelecek zamanı ifade ettiğinden söz eder (2011: 148). “Keçmiş” romanındaki örneklere bakıldığında da $\{-i/y\}$ çekimine girmiş olan başarı eylemleri genellikle gelecek zamanı anlatmaktadır. Ancak başarı eyleminin ön (faaliyet) evresinin vurgulanmasıyla şimdiki zamanı anlatan örneklere de kılınış değerinin dönüşümsüzleşmesi nedeniyle geniş zamanı ifade eden örneklere de rastlanmaktadır.

Gelecek zamanı ifade eden örnekler:

Zaman işaretleyicisi $\{-i/y\}$ ile çekimlenmiş olan başarı eylemlerinin büyük bir bölümünün gelecek zamanı anlattığı görülmektedir. Bu örneklerin çoğunda gelecek zaman anlamı, geleceğe yönelik bir zaman belirteci veya zaman belirlemeye yarayan diğer birimlerle daha da belirgin duruma getirilmektedir:

- (35) *Şeherde azraq işi bar, işni tügitiþ yene kélidu.* (Keçmiş 243) *Şehirde biraz işi var, bitirince yine gelecek.*
- (36) *Ete - ögün hemmisi babbaraver çoþ bolidu.* (Keçmiş 188) *Seneler sonra hepsi beraberce büyüyecekler.*
- (37) *He'e, qollirini yuyup bolğuçe teyyar bolidu.* (Keçmiş 308) *Evet, elinizi yıkayınca kadar hazır olacak.*
- (38) *Sen bilmeysen, sel çoþ bolğın, şu çağda bularni ögitiþmen, muşu kitabirimni kéyin sana qaldurimen.* (Keçmiş 296) *Sen bilmezsin, biraz daha büyü, o zaman öğreteceğim. Bu kitaplarımı da sana bırakacağım.*
- (39) *Yurtdaşlar, kommünizmni qandaq qurimiz? Elvette kolléktiþiş yoli arqiliq qurimiz.* (Keçmiş 97) *Yurtdaşlar, komünizmi nasıl kuracağız? Tabii ki kooperatif yoluyla kuracağız.*

Örneklerin yüklemeleri, {-i/y} zaman işaretleyicisiyle çekimlenmiş olan başarı eylemlerinden oluşmaktadır. Tüm gelecek zamanı anlatmaktadır. İlk üç cümlede *yene* (*gene*) ve *ete-öğün* (*yarın ya öbür gün*) gibi gelecek zamana yönlendirme yapan zaman belirteçlerinin aracılığıyla gelecek zaman anlamı net olarak belirlenmiş bulunmaktadır. Son dört örnekteki eylemler diğer zaman ifade eden birimlerin etkisi olmaksızın bile olayın gelecek zamanda gerçekleşeceğini anlatabilmektedir.

Geniş zamanı ifade eden örnekler:

Zaman işaretleyicisi {-i/y} ekiyle çekimlenmiş olup geniş zamanı anlatmakta olan başarı eylemlerine de – gelecek zamanı anlatanlara kıyasla daha az bir oranda – rastlanmaktadır. Bu örneklerde başarı eylemleri, ait oldukları bağlamların çeşitli etkenleri nedeniyle kılınış özelliğini değiştirerek sınır vurgulamayan faaliyet eylemleri özelliği taşımaktadır.

- (40) *Yeslide men baqqan emesmu bu ballini, qaysisi körse «Altun anam» dep aldımğa yügürüp kélidu.* (Keçmiş 188) *Anaokulunda bunlara ben bakmıştım ya. Beni görürlerse “Altun annem” diyerek bana koşarlar.*
- (41) *Baya dédimğu, pemi bar adem uniþ arqisida yürüp iş öginidu, yol tapidu.* (Keçmiş 260) *Az önce dedim ya, akıllı insan onu takip edip ondan iş öğrenir, yol bulur.*
- (42) *Rudini çoþ oçaqlarda köydürüp tavlaydu.* (Keçmiş 150) *Metaller büyük ocaklarda ısıtılıp tavlanır.*

Örneklerde *kel-* ile *tavla-* eylemlerini gerçekleştiren öznelere çoğul olması ve *ögen-* eyleminin öznesi ve nesnesinin belirsizliği nedeniyle olaylar, son sınır aşıldıktan sonra da tekrarlanarak gerçekleşmeye devam etmektedir. Yani “tekrarlama” yoluyla olayın birden fazla kez, tekrar tekrar gerçekleştiğini anlatmaktadır. Böylelikle eylemlerin gerçekleşme şeklindeki son sınır kaybolur, yerine süreklilik veya tekrar ortaya çıkar. Dolayısıyla bu eylemlerin kritik sınıra ulaşmasına dikkat çekilmez. Başarı eylemleri, bu örneklerde sonluluk işlevini kaybederek sınır vurgulamayanlar (dönüşümsüzler) grubuna geçmiş ve faaliyet eylemleri gibi geniş zaman ve alışkanlık görünüşü bildirmektedir.

Şimdiki zamanı anlatan örnekler:

Başarı eylemleri; bir faaliyet evresinin ardından ortaya çıkan bir dönüşümden (veya kritik noktadan) oluşmaktadır. Ancak, başarı eylemleri {-i/y} ekiyle çekimlendiği bazı durumlarda bağlam etkisiyle eylemin faaliyet evresinin gerçekleşmekte olduğuna vurgu yapılır. Hareketin kritik noktasına gelecek bir zamanda ulaşılacağını anlatır. Bu durum zaman bakımından şimdiki zamanla eşleşir.

Örneğin, kendisiyle aynı yöne gitmekte olan kalabalığı gören kişiyle yanındaki kadın arasında şöyle bir konuşma geçer:

(43) – *Bular nege baridu?* – *dep* – *Bunlar nereye gidiyor?* – *diye sordu.*
soridi. Ayal... .. eceblinip qarap: *Kadın... ..şaşkınlıkla:*
– *Şeherde bugün bazar, bazarga baridu.* – *Şehirde bugün pazar, onlar pazara*
Özliri nedin kelle? -- dep yandurup gidiyor. Kendiniz nereden geliyorsunuz?
soridi. (Keçmiş 166) – *diye sordu.*

Yukarıdaki örnekte, *bar-* (var-) eylemi, kılınış bakımından başarı özelliği taşır. Eylemin faaliyet evresiyse pazara kadar yürüyüş, kritik noktaya ise pazara ulaşmaktır. Örnekte verici, bir kalabalığın aynı yöne doğru yürümekte olduğunu görünce bu durumu *bar-* (var-) eylemiyle anlatmaktadır. Örnekteki *bar-* (var-) eyleminin ifade ettiği durum ile eylemin asıl kılınış içeriği karşılaştırıldığında durum sadece eylemin kritik nokta öncesindeki faaliyet evresiyle eşleşir. Eylemin kritik sınıra daha ulaşılmamış olduğundan konuşma anında eylemin hâlen gerçekleşmekte olduğu anlaşılır. Bu durum, görünüş bakımından sınırlar arası bir bakış açısı sergilemektedir. Mustafa

Uğurlu'ya göre, “Sınırlar arası (‘Intraterminalitât’) ‘bakış’, bir ‘olay’ın ‘başlangıç sınırı’ ve ‘bitiş sınırı’ arasına bakmaktır; bir başka deyişle bakışı, ‘olay’ın ‘başlangıç sınırı’ndan sonra ve ‘bitiş sınırı’ndan önceye, yani ‘süre’ine çevirmektir.” (2003: 129). Buna göre yukarıdaki örnekte bakış açısı, eylemin kritik sınırına daha ulaşılmamış olan başlangıç evresi üzerindedir. Eylemin son sınırı (kritik sınırı), bakış açısı dışında yani geleceğe bırakılmıştır. Dolayısıyla bu durum, konuşma anında eylemin ön hareket evresi gerçekleşmekte olduğu için şimdiki zaman olarak değerlendirilebilir.

{-i/y} Ekinin Erişi Eylemleriyle Kullanımı

Erişi eylemleri, bir süreç sonunda değil bir anda gerçekleşir. {-i/y} ekiyle çekimlendiğinde başarı eylemlerinde olduğu gibi gelecek zamanı anlatır. Eylemlerin kılınış tipinin değişime uğramasıyla da bazen geniş zamanı ifade eder. Ama bir süreden yoksun olduğu ve konuşma zamanını kapsayan bir “süre” anlatamadığı için şimdiki zamana gönderme yapamaz.

Gelecek zamanı ifade eden örnekler:

“Keçmiş” romanındaki örneklere bakıldığında erişî eylemlerinin, zaman işaretleyicisi {-i/y} ile birleştiğinde genellikle gelecek zamanı ifade ettiği görülür:

(44) <i>Yüre, men saña tatliq bir nerse bérimen. (Keçmiş 187)</i>	<i>Yürü, sana lezzetli bir şey vereceğim.</i>
(45) <i>Sen bilmeysen, sel çoñ bolğın, şu çağda bularni öğitimen, muşu kitablirimni kéyin saña qaldurimen. (Keçmiş 296)</i>	<i>Sen bilmezsin, biraz daha büyü, o zaman öğretirim. Bu kitaplarımı da sana bırakacağım.</i>
(46) <i>Nan saña qaldi, belbağni ete kélip élıvalimen. (Keçmiş 83)</i>	<i>Nan sana kalsın, kuşağı yarın gelip alırım.</i>
(47) <i>Bizmu kopiraptiptin çiqip kétimiz. (Keçmiş 93)</i>	<i>Biz de kooperatiften ayrılacağız.</i>
-
(48) <i>köpçilik, diqquet, meclisimizni hazir başlaymız. (Keçmiş 94)</i>	<i>Bakınız, toplantımıza şimdi başlayacağız.</i>

Geniş zamanı anlatan örnekler:

{-i/y} ekiyle çekimlenmiş olan erişî eylemleri, bazen metin bağlamından ortaya çıkan çeşitli etkenler nedeniyle kılınış değeri değışir ve geniş zamanı da ifade edebilir.

(49) *Baya d dimg , pemi bar adem unij* Az önce söyledim ya, akıllı insan
arqisida yürüp iř  ginidu, yol tapidu. (Keçmiş onu takip eder, iř öğrenir, yol
260) *bulur.*

(50) *Yutalmaydu. Umaçnımu aran yutidu.* Yutamıyor. Çorbayı bile ancak
(Keçmiş 145) *yutabilir.*

Yukarıdaki örneklere *tap-* ve *yut-*, erişî eylemleridir ve kılınış içeriği bakımından bir kritik sınır içerir. Ancak cümlelerin ilkinde öznenin genelleşmesi ve sonrakinde nesnelere belirsiz olması nedeniyle eylemlerin ifade ettiği kritik sınır kaybolmuştur. Bu durum eyleme sürekli ve tekrar olma anlamı kazandırmıştır. Dolayısıyla bu eylemler, kılınış tipini değıştirerek sınır vurgulamayanlar (dönüşümsüzler) grubuna geçmiş bulunmakta ve faaliyet eylemleri gibi geniş zamanı anlatmaktadır.

{-i/y} Ekinin Kılınış Türleriyle Etkileşimindeki Ortaklık ve Farklılıklar

Yukarıda incelendiği gibi {-i/y} eki bağlandığı eylemlerin kılınış türüne göre değışik zamanlara gönderme yapar.

Yaşa-, k r n-, tuyul-, hal tart-, aldira- vb. hâl eylemleri ile *bil-, yaxşı k r- oxşa-, qorq-* vb.  n dönüşümlü eylemler, kılınış bakımından sürekli ve durağan olmasıyla birbirine benzer. Hâl eylemleri, kılınış içeriğinin durağan olması nedeniyle şimdiki zamanı anlatır.  n dönüşümlü eylemlerse {-i/y} ekiyle çekimlendiğinde bu çekimin etkisiyle kritik sınır sonrasındaki durağan hâl evresi vurgulanır. Böylelikle asıl kılınışı  n dönüşümlü olan eylemler, hâl eylemleri gibi şimdiki zamanı anlatır.

Sözle-, k r-, sözle-, başqur- vb. faaliyet eylemleri ile *y tel-, sekre-* vb. tek kerelik eylemler, hem dönüşümsüz hem dinamik olmaları bakımından birbirine benzer. Faaliyet eylemleri, normalde başlangıç ve sonla ilgili bir kritik sınır içermediğinden {-i/y} ekiyle çekimlendiğinde geniş zamanı ifade eder. Tek kerelik eylemler de {-i/y}'nin sınırlararasılık işlevinin etkisiyle bir

“tekrar” anlamı kazanır, kritik sınır önemini kaybederek süreklilik anlamı ortaya çıkar. Böylelikle bunlar da, faaliyet eylemleri gibi {-i/y} ekiyle çekimlendiğinde geniş zamanı ifade eder.

Kel-, öget-, qur-, çoñ bol-, teyyar bol- vb. başarı eylemleri ile *ber-, qaldur-, al-, çiq-, başla-* vb. eriş eylemleri, kılınış içeriğinin bitiş dönüşümlü ve dinamik olması bakımından birbirine benzer. Bu tür eylemler {-i/y} ekiyle çekimlendiğinde genellikle gelecek zamanı anlatır.

Farklı etkenler, {-i/y} ekinin yukarıda belirtilen zaman bildirme işlevini değişikliğe uğrattır. Aynı zamanda eylem tabanının kılınış değeri de değişikliğe uğradığı için kılınışla {-i/y} ekinin anlattığı zaman arasındaki uyum geçerliliğini korur. Yani yukarıda belirtilen uyum dışında bir zaman anlatmak için zaman belirteçleri gibi çeşitli etkenlerden yararlanıldığında kılınış değeri de dış etkenlerin sınırlaması, tekrarlaması veya vurgulaması sonucunda uyumlu olarak değişmiş olur.

{-i/y} Ekinin Geçmiş Zaman İçin Kullanılması

{-i/y} eki, genellikle geniş zaman işaretleyicisi {-Di}'nin karşıtı niteliğinde geçmiş dışı zaman işaretleyicisi olarak kabul edilir. Ancak {-i/y} ekiyle çekimlenmiş olan eylemler bazen bağlam içinde geçmiş zamanı da ifade edebilmektedir. Abdurêhim Rahman, Tehur ve diğeri {-i/y} ekinin soru cümlelerde konuşma zamanından önce gerçekleşen olayların anlatımı, kişi hayati veya bir olayın hikâyeye biçiminde anlatımı ve edebi eserlerde mevcut bir durumun anlatımları için de kullanılabilirdiğinden söz eder (Rahman 2014 116-117; Tehur vd. 2010: 1732-1733). Romanda rastlanan örneklere bakılırsa geçmişte gerçekleşen olayların anlatımı soru cümleleriyle sınırla kalmaz. Aşağıdaki örneklerin tümü, roman karakterlerine ait olan, günlük konuşma dili özelliklerini yansıtan cümlelerdir. Bu örnekler konuşma zamanından önce gerçekleşmiş olayları anlatmaktadır.

(51) *Axşam bizniñ yataqqa ikki xenzu qiz Akşam bizim odaya iki Çinli kız keptu. Qaysibir zavuttin kelduq deydu. (Keçmiş geldi. Bir firmadan geldiklerini 274) söylediler.*

Yukarıdaki cümlede de geçmiş zamanda (dün akşam) gerçekleşmiş olan *de-* eylemi, yine {-i/y} ekiyle çekimlenmiştir.

(52) – *Sen némişqa özün bilen özün Sen neden kendi kendine
geplişisen? konuşuyorsun?*

– *Özüm bilen özüm gepleşmidim. (Keçmiş - Kendi kendime konuşmadım.
292)*

Örnekte eylem, *gepliş-i-sen* biçiminde “geçmiş dışı zaman işaretleyicisi” {-i/y} ile çekimlenmiş bulunmaktadır. Ama bağlama dayalı olarak *gepleş-* eyleminin konuşma anından önce gerçekleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu, o soru cümlesine verilmiş olan yanıtta geçen zaman işaretleyicisi {-Di}’yle çekimlenmiş olan *gepleşmidim* (konuşmadım) yükleminden anlaşılır. Yanıt verici, soruyu geçmiş zamana gönderme olarak algılamıştır.

Bir çocuk, kendisiyle başkalarıyla arasında yaşanmış olan olayları annesine şöyle anlatmaktadır:

(53) *Zadi héçqandaq işni Hiçbir şeyi yapamıyorlarmış. Onlara
qilalmaydiken. Men umaç étışni ögitip çorba pişirmeyi öğrettim. Her gün çorba
qoyğantim, her küni umaçla içidu. içtiler. “Buğday unu varken hamur
Buğday uni bolğandin keyin xémir yoğurup leğmen pişirseydiniz”
yuğurup leğmen étip yéseñlar bolmamdu, dediğimde, “leğmen nasıl pişirilir?”
désem, leğmenni qandaq étidu? dep diyerek bakıp durdular. Bir başka gün,
qarap turidu. Yene birküni nan “birileri size nan pişirseydi” dedim.
yaqturuvalsañlar bolmamdu? désem, Gene başlarını kaşıyarak bakıp durdular.
yene béşini qaşlap qarap turidu. Şuniñ Böylelikle “annem size nan pişirsin”
bilen anam silerge nan yéqip bersun dep deyip bunu getirdim.
buni élip keldim. (Keçmiş 221)*

Örnekte *içidu* (içtiler), *qarap turidu* (bakıp durdular) eylemlerinin konuşma zamanından önce gerçekleşmiş olduğu anlaşılır. *İç-* eylemi, konuşma anından önce gözlemlenmiş bir alışkanlığı ifade etmiş olsa da geleceğe taşınabilme olasılığı olduğundan bunun geniş zamanı anlattığı söylenebilir. Fakat paragrafta iki yerde tekrarlanan *qarap tur-* (bakıp dur-) eylemi, tamamıyla geçmişte kalmış olayları anlatmaktadır.

Sonuç olarak {-i/y} eki, geçmiş dışı zamanların anlatımı için elverişli olmasının yanında bazen geçmiş zamana ait olayları hikâye eden anlatılarda

ve nadir olarak günlük konuşmalarda da olay zamanına odaklı olarak kullanılır denebilir.

Kaynaklar

Derleme Kaynağı

Halide İsrail (2011). *Keçmiş*, Urumçi, Kaşgar: Qeshqer Uyghur Neshriyatı ve Xinjiang Ün-Sin Neshriyatı.

Diğer Kaynaklar

Aydın, Hasene (2016a). *Türkiye Türkçesinde Dilbilgisel Zaman-Oktay Akbal Öyküleri Örneği*. Doktora Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi.

----- (2016b). “Yazınsal Metinlerde Dil Bilgisel Zaman İşaretleyicileri Üzerine”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 5, S. 4, s. 1716-1730.

Bacanlı, Eyüp (2014). *Kılınış Kategorisi ve Altaycada Kılınış Belirleyicisi Olarak Art Fiiller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Baqi, Abdükérim (1983). *Hazırqi Zaman Uyghur Tili*. Beijing: Milliyetler Neşriyatı.

Buran, Ahmet ve Ercan Alkaya (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 2: Güneydoğu- Karluk Grubu*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Cheng, Shiliang vd. (1996). *Hazırqi Zaman Uyghur Tili Grammatikisi*. Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.

Doğan, Levent (2016). *Uygur Türkçesi Grameri*. İstanbul: Paradigma Akademi.

Eckmann, János (2011). “Harezmi Türkçesi”. *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Ed: Osman Fikri Sertkaya, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 1-38.

Eckmann, János (2017). *Çağatayca El kitabı*. Çev: Günay Karaağaç, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ehmet, Qeyser (2011). *Xiandai Weiwueryu Qingzhuang Leixing Yanjiu*. Doktora Tezi. Beijing: Merkezi Milliyetler Üniversitesi.

Ehmet, Turdi, Musa Enserdin ve Nesrulla Yolboldi (1989). *Hazirqi Zaman Uyghur Tili*. Urumçi: Xinjiang Maarip Neşriyatı.

Ekrem (1 Şubat 2016) “‘Altay Neshriyatı’ning Dunyagha Kelginige 70 Yil Boldi”. *Erkin Asiya Radi’osi*.

<https://www.rfa.org/uyghur/xewerler/medeniyyet-tarix/altay-neshiriyati-02012016225120.html?encoding=latin>. (Erişim: 28 Ocak 2018)

Johanson, Lars (2000). “Viewpoint operators in European languages”. *Tense and Aspect in the Languages of Europe*, Ed: O. Dahl, Berlin & New York: Mouton de Gruyter, s. 27-189.

Karadoğan, Ahmet (2009). *Türkiye Türkçesinde Kılınış*. Ankara: Divan Kitap.

Kasapoğlu Çengel, Hülya (1988). *Modern Uyghur Türkçesinde Fiil*. Yüksek Lisans Tezi: Gazi Üniversitesi.

Kaşgarlı, Sultan Mahmut (1992). *Modern Uyghur Türkçesi Grameri*. İstanbul: Orkun Yayınevi.

Nadzhip, Emir Nadzhipovich (1971). *Modern Uigur*. Moscow: “Nauka” Publishing House.

Öztürk, Rıdvan (1994). *Yeni Uyghur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Qaydarov, Abduveli, Gocahmet Sedvaqasov ve Tuğlukcan Talipov (1983). *Hazirqi Zaman Uyghur Tili-2*. Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.

Rahman, Abdurehim (2014). *Weiwueryu Dongci Shiti Fanchou Yanjiu*. Urumçi: Xinjiang Üniversitesi Neşriyatı.

Şahin, Hatice (2006). “Türkçede Şimdiki Zaman Eklerinin Zaman Belirleyicilerle Kullanımı”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 11, s. 213-221.

Tehur, Arslan Abdulla vd. (2004). *Hazirqi Zaman Uyghur Tili*. Urumçi: Xinjiang Maarip Neşriyatı.

Tehur, Arslan Abdulla, Abdurehim Rahman ve Yari Ebeydulla (2010). *Hazirqi Zaman Uyghur Tili*. Urumçi: Xinjiang Helq Neşriyatı.

Tohti, Litip (2004). *Cong Duanyu Jiegou dao Zuijian Fang'an- A'ertai Yuyan de Jufa Jiegou*. Beijing: Zhongyang Minzu Daxue Chubanshe.

----- (2012). *Xiandai Weiwueryu Cankao Yufa*. Beijing: Zhongguo Shehui Kexue Chubanshe.

Tömür, Hamit (1987). *Hazirqi Zaman Uyghur Tili grammatikisi- Morfologiyeye*. Beijing: Milliyetler Neşriyatı.

Uğurlu, Mustafa (2003). “Türkiye Türkçesinde ‘Bakış’ (‘Aspektotempora’)”. *Türkbilig*, S. 5, s. 124-133.

Üstünova, Kerime (2004). “Eklerin Öğretimi Üzerine Bir İki Söz”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 5, s. 173-182.

----- (2005). “Türkçede Zaman Kavramı ve İşlenişi”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 9, s. 187-201.

----- (2016). *Eylem İşletimi*. Bursa: Sentez Yayıncılık.

Yazıcı Ersoy, Habibe (2007). “Yeni Uygur Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*. Ed. Ahmet B. Ercilasun, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 355-427.

Yazıcı Ersoy, Habibe (2008). “M. Kurban Koday ve Kültür Köprüsü ‘Yalkın’ Gazetesi”, *Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, Ed. Ekrem Arıkoğlu Ankara: Akçağ Yayınları, s. 657-672.

Yi, Kunxiu ve Gao Shijie (1998). *Weiwueryu Yufa*. Beijing: Merkezi Milliyetler Üniversitesi Neşriyatı.

Yolboldi, Nesrulla (1980). *Hazirqi Zaman Uyghur Tili*. Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.

Zhao, Xiangru ve Zhu Zhining (1985). *Weiwueryu Jianzhi*. Beijing: Milliyetler Neşriyatı.